

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2019.52.255>

УДК 339.9:338.4

JEL: N 70

Сливка Т.О., кандидат економічних наук,
науковий співробітник відділу економічної історії
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6955-5539>
e-mail: tanya_slivka@ukr.net

ВПЛИВ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ НА ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНІ ЗВ'ЯЗКИ ТА МІЖНАРОДНУ ЕКОНОМІЧНУ ІНТЕГРАЦІЮ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ ст.

Стаття присвячена дослідженню впливу науково-технічного прогресу на процеси економічної інтеграції та залучення країн до міжнародного поділу праці. Історичний період дослідження охоплює другу половину ХХ ст. Метою статті є визначення основних напрямків та особливостей зовнішньоекономічної політики СРСР в умовах науково-технічної революції та посилення міжнародної економічної інтеграції. В результатах дослідження охарактеризовано причинно-наслідковий зв'язок між розвитком міжнародної торгівлі та економічною інтеграцією під впливом викликів науково-технічної революції. Показано місце СРСР та його сателітів у системі міжнародних економічних зв'язків. Серед основних напрямів залучення радянської економіки до міжнародного поділу праці виокремлені міжнародна торгівля з капіталістичними країнами та торговельно-економічні зв'язки з країнами РЕВ. Підкреслено місце України в системі зовнішньоекономічних зв'язків СРСР. Здійснено порівняння статистичних даних щодо міжнародної торгівлі СРСР з капіталістичними країнами та країнами-учасницями РЕВ за обсягами та основними товарами. Виявлено надання переваги економічному співробітництву з країнами РЕВ на основі централізованого планування за умов відсутності конкуренції. Наголошено на закріпленні відсталого структури міжнародної торгівлі СРСР з переважанням експорту енергоносіїв та сировинних матеріалів, а також відставання від капіталістичних країн у сфері застосування високих технологій для виробництва побутових товарів. Отримані результати дослідження мають важливе значення для розуміння

сучасних потреб включення національної економіки у світогосподарські процеси.

Ключові слова: науково-технічний прогрес, науково-технічна революція, економічна інтеграція, глобалізація, структура міжнародної торгівлі.

Slyvka T.

THE IMPACT OF SCIENTIFIC AND TECHNOLOGICAL REVOLUTION ON FOREIGN ECONOMIC RELATIONS AND INTERNATIONAL ECONOMIC INTEGRATION IN THE SECOND HALF OF THE TWENTIETH CENTURY

The article is concerned with studying of the impact of scientific and technological progress on economic integration and the involvement of individual countries in the international division of labor. The historical period of research covers the second half of the twentieth century. The purpose of the article is to define the main directions and features of the USSR's foreign economic policy under scientific and technological revolution and strengthening of international economic integration. Causal link between the development of international trade and economic integration under the impact of the scientific and technological revolution's challenges is shown in the results of the study. The place of the USSR and its satellites in the system of international economic relations is revealed. International trade with capitalist countries and economic relations with the CMEA are identified as the main directions of the involvement of Soviet economy in the international division of labor. The place of Ukraine in the system of foreign economic relations of the USSR is outlined. The statistical data as to international trade of USSR with capitalist and CMEA countries is compared by volume and major commodities. Preference for economic cooperation with the CMEA countries based on central planning in the absence of competition are revealed. The backward structure of the USSR's international trade with the predominance of energy and raw materials exports is emphasized, as well as the lagging behind the capitalist countries in the use high technology for the production of household goods. The results of research are important for understanding the current needs of inclusion of the national economy in the global economic processes.

Keywords: scientific and technological progress, scientific and technological revolution, economic integration, globalization, structure of international trade.

Постановка проблеми. ХХ століття характеризується швидкими прогресивними змінами в науці та техніці, економіці та інших сферах життєдіяльності суспільства. Найзначущою трансформацією економіки став перехід до масового машинного виробництва товарів з природних та синтетичних матеріалів, створення конвеєрних виробничих ліній. Цей період характеризується революційними змінами у виробничій сфері. Науково-технічний прогрес фактично став вирішальним чинником розвитку світового господарства. Обумовлюючи трансформацію світової економіки науково-технічна революція породила і нові виклики, що вимагали зміни підходів до ведення господарювання, в тому числі, посилила процеси економічної інтеграції країн. У таких умовах власний шлях обрав СРСР, зовнішньоекономічна політика якого під впливом НТР мала свої особливості, що обумовили подальшу траєкторію розвитку не тільки республік Союзу, а і його сателітів. Актуальність теми дослідження обумовлюється важливістю наукового аналізу зовнішньоекономічної політики СРСР у другій половині ХХ ст. як чинника структурних перетворень економік східноєвропейських держав та їх включення до процесів економічної інтеграції, що задав напрямок подальшого розвитку цих країн та значною мірою визначив їх місце у сучасній світовій економіці.

Аналіз останніх публікацій за темою. Дослідженню структурних зрушень світової економіки під впливом науково-технічного прогресу останнім часом присвячено багато наукових праць. Зокрема науковому аналізу трансформації світового господарства та процесів економічної інтеграції присвячені сучасні дослідження О. Білоруса [2], В. Сіденка [16], А. Філіпенка [17]; тренди зовнішньоекономічної політики в історичному вимірі охарактеризовані В. Небрат [13]. Серед сучасних історико-економічних досліджень слід виділити працю М. Ліпкіна [10], в якій на основі фактологічних даних та архівних матеріалів розкриваються особливості зовнішньоекономічної політики та структури міжнародної торгівлі радянського періоду.

Мета дослідження – визначити основні напрями та особливості зовнішньоекономічної політики СРСР в умовах розгортання НТР та посилення міжнародної економічної інтеграції.

Основні результати дослідження. Прискорений розвиток науки та техніки у другій половині ХХ ст. засвідчив перехід до нової моделі господарювання, що характеризувалася поширенням масового виробництва, зростанням рівня життя і доходів на-

селення та швидким збільшенням споживання ресурсів і готової продукції. Так у ХХ ст. були впроваджені та набули широкого поширення такі новації як автотранспорт, авіація, радіо, телебачення, були створені нові продукти хімічної галузі та медицини – синтетичні матеріали, що знайшли широке застосування у промисловості, та ліки для раніше невиліковних хвороб, стався прорив у галузі електронно-обчислювальної техніки тощо. Прикладом значного зростання нового виробництва штучної сировини є виробництво синтетичного каучуку, пластмаси, синтетичних волокон, алюмінію тощо. Ці та інші винаходи створили можливість застосування у виробництві нових знарядь праці та використання нових джерел енергії. Фактично вибір нової моделі життя суспільства став наслідком переходу до нової наукової парадигми в період наукової революції [9, с. 131].

Слід зазначити, що у повоєнний період докорінна зміна структури енергетичного балансу розвинутих капіталістичних країн, зокрема величезне зростання споживання нафтопродуктів, справила значний вплив на розвиток міжнародної торгівлі як основи для подальшої економічної інтеграції. Так, у міжвоєнний період Англія, ФРН, Франція, Японія, Бельгія, Нідерланди задовольняли свої потреби в енергетичних ресурсах в основному за рахунок власного видобутку вугілля. Натомість, у повоєнний період імпортована нафта не лише стала задовольняти приріст потреб у енергоресурсах, а й почала заміщувати традиційний для країн видобуток вугілля [14, с. 64]. Науково-технічний прогрес докорінно змінив економічні позиції держав. З одного боку, шляхом забезпечення стійкого економічного зростання він значно покращив рівень і умови життя населення, а з іншого – обумовив залежність провідних індустріальних країн від енергоресурсів. Вразливість економік цих держав стала очевидною у 1973 р. під час світової нафтової кризи. Проте науково-технічний прогрес знову став відповіддю капіталістичних країн на обмеженість ресурсів завдяки розвитку енергозберігаючих технологій та використання альтернативних джерел енергії.

Таким чином, науково-технічна революція докорінно змінила технологічні основи матеріального виробництва шляхом перетворення науки на безпосередній фактор виробництва, що мало наслідки і для всіх інших сфер життєдіяльності.

Прискорений розвиток науки і техніки зі зміною існуючих способів виробництва вплинув на всю систему світового господарс-

тва, яка поєднувала відмінні економіки різних країн із неоднаковим рівнем економічного розвитку та політичним устроєм. Скоорочення термінів впровадження у виробництво досягнень науки та зростаючий обсяг обміну науково-технічною інформацією (патентами, ліцензіями тощо) надали науковій діяльності інтернаціонального характеру. Розширення науково-технічного співробітництва призвело до міжнародної кооперації в дослідженнях і, відповідно, у виробництві. Економічні зв'язки між країнами стали посилюватись.

Сучасні дослідники зазначають про важливе місце індустріалізації та впровадження результатів науково-технічного прогресу у комплексі факторів, що спонукають країни до економічної взаємодії: «Саме науково-технічний прогрес багато в чому визначає характер і форми міжнародної взаємодії, специфіку участі в ній кожної окремої країни, характер торговельно-економічних, фінансових та інших взаємозв'язків між різними країнами» [7, с. 355]. З другої половини ХХ ст. швидкий індустріальний розвиток провідних країн та удосконалення засобів міжнародного транспорту і комунікацій призвели до стрімкого збільшення обсягів міжнародної торгівлі, що стала основою економічної інтеграції держав. Так, частка товарного експорту у світовому ВВП має усталену тенденцію до збільшення з 7,9% у 1913 р. до 9% у 1929 р., 10% у 1950 р., 14,5% у 1970 р. та 19% у 2000 р. [18, с. 266]. До чинників швидкого зростання міжнародного обміну можна віднести суттєве розширення меж міжнародного ринку у післявоєнний період, появу нових виробництв та, відповідно, нових потреб, збільшення оптимальних розмірів підприємств та поглиблення спеціалізації виробництва. Одночасно зростання міжнародної торгівлі стимулювало прискорення темпів зростання виробництва. Окрім того, набув прискорення міжнародний рух факторів виробництва (капіталу, робочої сили і технологій).

Таким чином, науково-технічний прогрес та науково-технічна революція, набувши загальносвітових масштабів, призвели до посилення зв'язків між різними частинами світового господарства. Економічна інтеграція стала закономірним результатом розвитку міжнародної торгівлі.

Ще у ХІХ ст. німецьким вченим Ф. Лістом було теоретично обґрунтовано необхідність економічної інтеграції. Ф. Ліст запропонував теорію «автаркії великих просторів» [11]. Ця теорія передбачала можливість ефективної світогосподарської інтеграції

держави на основі поєднання протекціоністської політики по відношенню до вітчизняного виробника та митного союзу з поступовим переходом до відкритої економіки. Фактично, згідно теорії Ф. Ліста, для успішного розвитку господарства держава та нація повинні володіти максимально можливими територіями, що пов'язані між собою економічною структурою.

У другій половині ХХ ст. міжнародні економічні відносини перейшли до нового етапу свого розвитку, що характеризувався процесами інтернаціоналізації та глобалізації господарського життя. Взаємозалежність національних економік досягла того рівня, коли розвиток і стабільність однієї національної економіки неможливі без розвитку та стабільності інших. Науковим віддзеркаленням посилення інтеграційних процесів стала запропонована у 1950 р. американським економістом Дж. Вайнером теорія ефектів митних союзів [23], яка порівнюючи позитивні та негативні ефекти від економічної інтеграції країн обґрунтовувала перспективність створення зони вільної торгівлі для вільного безтарифного переміщення товарів усередині неї.

Окрім наукових досліджень Дж. Вайнера, вивчення причин та наслідків посилення інтеграційних процесів знайшло відображення у працях вчених-економістів різних наукових шкіл та течій. Такі представники раннього неолібералізму (50–60-і роки ХХ ст.), як В. Репке та М. Алле, під повною інтеграцією розуміли створення єдиного ринкового простору в межах кількох країн. Функціонування такого об'єднання мало б здійснюватись на основі дії стихійних ринкових сил, вільної конкуренції та невтручання держави. Проте на противагу таким ідеям виступила господарська практика інтеграції – формування регіональних міждержавних союзів за активної участі держави.

Сучасні дослідники наводять аргументи на користь досягнення економічного прогресу держав шляхом поєднання урядового втручання, протекціоністських заходів і стратегічних інвестицій, а не завдяки вільній торгівлі [13, с. 162]. На посиленні ролі держави наголошував і представник пізнього неолібералізму Б. Баласса. Він доводив, що роль держави в інтеграційних процесах буде лише посилюватись, оскільки об'єднання економік з часом призводить до інтеграції і в інших сферах: політичній, соціальній тощо [22].

Слід зазначити, що окрім суто економічних мотивів інтеграційних процесів, що пов'язані із зниженням бар'єрів для міжна-

родного руху товарів та послуг, капіталів і трудових ресурсів, існують політичні мотиви та мотиви безпеки [15, с. 21–34]. Після Другої світової війни виникла необхідність створення міцної економічної основи взаємозалежності, що стане запобіжним заходом політичних і воєнних конфліктів між колишніми ворогуючими сторонами. Зокрема, шляхом створення Європейського об'єднання вугілля та сталі у 1951 р. та інтеграції Рура, об'єкта постійних суперечок між Францією і Німеччиною, в міжнародний комплекс вирішувалась проблема безпеки в Західній Європі. Отже, створення інтегрованого економічного об'єднання забезпечило вирішення протиріч між потенційними суперниками – великими європейськими державами, передусім Німеччиною та Францією.

У 50–60-і роки ХХ ст. одним із чинників посилення інтеграційних процесів стала діяльність транснаціональних корпорацій, в межах якої здійснюється перелив значної частини ресурсів. Влада та вплив ТНК були обумовлені концентрацією контролю над стратегічно важливими сферами – фінансами, робочою силою, технологіями, поставками сировини тощо. Завдяки цьому ТНК отримали можливість значного впливу на міжнародні відносини. Фактично після Другої світової війни зростаюча роль ТНК була одночасно і причиною, і наслідком процесів інтернаціоналізації та глобалізації [20].

Велика кількість ТНК, що активно долучились до процесів інтеграції у середині ХХ ст., бере початок своєї діяльності ще з ХІХ ст. Посилення їх впливу на міжнародні економічні відносини почалось з американських корпоративних структур, до яких пізніше долучились японські та німецькі корпорації. За оцінками радянських дослідників, у 1965 р. сума продажів зарубіжних філіалів та компаній, що контролювались капіталом США, лише в обробній промисловості перевищувала 42 млрд дол, що було вдвічі більше вартості експорту готових виробів з США [14, с. 67]. Англійські, голландські та французькі корпорації у той період займали більш традиційну позицію на міжнародних ринках. Промислово-фінансові об'єднання менш розвинутих країн також були залучені до процесу глобалізації та зміцнили свої міжнародні позиції. У 80-і роки ХХ ст. приклад успішних на світових ринках ТНК наслідували компанії Південної Кореї та інші країни, що розвиваються.

Важливим для розуміння ролі науково-технічної революції в структурних змінах економіки є поширення масового виробницт-

ва. У повоєнний період в умовах зростаючого попиту на засоби праці та предмети споживання великі транснаціональні компанії, вдаючись до зменшення виробничих витрат шляхом використання ефекту масштабу, запроваджували масове виробництво стандартизованих виробів. Причому, ТНК прагнули здійснювати масове та, відповідно, відносно дешеве виробництво декількох видів стандартних виробів, досягаючи для їх реалізації максимально широкого ринку збуту. Натомість виробництво різноманітної і відносно дорожчої продукції у невеликих кількостях, розрахованих на обмежений ринок, не було пріоритетним для ТНК.

В умовах активізації діяльності ТНК та загострення міжнародної конкуренції поширення міжфірмових зв'язків стало поштовхом до поглиблення міжнародної економічної інтеграції та концентрації капіталу. У залежність від глобального корпоративного капіталу, окрім створеної мережі дочірніх корпорацій та філій, потрапив також малий і середній бізнес. Слід зазначити, що роль малих підприємств є надзвичайно важливою. Господарство розвинутих країн базується на великих і надвеликих інтегрованих корпоративних структурах, навколо яких вибудовуються мережі підприємств середнього і малого бізнесу. Окрім самостійної діяльності, малі підприємства отримали можливість функціонувати й у взаємодії з великими корпораціями, тобто долучатися до співробітництва та знаходити оптимальні форми співпраці з ними. Така співпраця має особливе значення в сфері високих технологій, де ТНК використовують переваги і можливості малих гнучких ризикових інноваційних підприємств на певних етапах виробничої діяльності, де рівень ризику для ТНК є неприйнятним.

Подальші інтеграційні процеси у світовій економіці з урахуванням геополітичних інтересів призвели до розподілу країн на два політичні та військові табори. В економічній сфері країни теж розділились: у 1949 р. соціалістичні країни у якості альтернативи плану Маршала створили Раду Економічної Взаємодопомоги (РЕВ). Проте закритість, відсутність справжніх ринкових відносин та вільного переливу капіталу не дали країнам РЕВ досягти такої економічної інтеграції, як це було на Заході. Натомість у країнах Західної Європи економічна інтеграція успішно продовжувалась. Так, у 1957 р. на основі Європейського об'єднання вугілля та сталі було засновано Європейську економічну спільноту (ЄЕС), що передбачала створення зони вільної торгівлі, митного союзу та спільного ринку між країнами західної Європи, а також засну-

вання Європейської спільноти з атомної енергії (Євроатом) з метою використання ядерної енергії у мирних цілях.

Сучасні дослідники виділяють чотири рівня міжнародних інтеграційних процесів: глобальний, національний та рівень фірми (ТНК) [17, с. 55]. Можна стверджувати, що у другій половині ХХ ст. інтеграція відбувалася на всіх рівнях. Однак, відомий вітчизняний дослідник економічної глобалізації О. Білорус зазначає про недостатність передумов до світової економічної інтеграції в середині ХХ ст. через поляризацію світу: «В післявоєнний період найпотужніша самодостатня замкнута економіка світу – США стала з цих причин гальмом глобальної інтеграції. Втім, з іншого боку, замкнутий самодостатній, хоч і високомобілізований економічний потенціал СРСР також діяв як негативний фактор, що не сприяв економічній інтеграції світу» [3, с. 118]. Проте можна констатувати успіх економічної інтеграції в межах регіональних утворень, наприклад, Західної Європи.

Економічне зростання післявоєнної Європи не знало історичних прецедентів. Саме триумфальне відродження економіки Західної Європи стало основою для ідей економічного і політичного об'єднання європейських держав. Можливість досягнення ще більших результатів економічного розвитку за умови відсутності різноманітних бар'єрів між національними державами була аргументом за європейську єдність.

На думку історика Н. Дейвіса, економічне зростання Європи після Другої світової війни завдячує «допомозі за планом Маршала, неперервній взаємодії із США та атмосфері ліберальної демократії, яка великою мірою сприяла нескутому підприємству» [6, с. 1114]. Крім того, значний вплив на економічне піднесення справили поступ науки і технологій з радикальними змінами в сільському господарстві, енергетиці, транспорті та промисловості. В післявоєнну європейську економіку здійснювали інвестування найбільші американські корпорації – «Dupon», «General Motors», дещо пізніше «IBM» тощо. Саме центральна роль прямих інвестицій стала особливістю відбудови світової економіки після Другої світової війни. Так, американське панування в світі характеризувалось тенденцією до значної та зростаючої частки світової торгівлі, що управлялась великими вертикально інтегрованими транснаціональними корпораціями. Частка світової торгівлі, що припадає на операції всередині фірм, зросла з 20–30% у 1960-х роках до 40–50% наприкінці 1980-х років [1, с. 119].

Слід відмітити особливу роль ТНК у розповсюдженні досягнень науково-технічного прогресу в сфері нових галузей науки та промисловості – атомна енергетика, електроніка, космічні дослідження, приладобудування тощо. Саме корпораціям завдяки наявному організаційному, фінансовому, виробничому та ресурсному потенціалу належить провідна роль в реалізації програм інноваційного розвитку через здійснення великомасштабних міжнародних проектів, створення спільних підприємств з виробництва продукції, розвитку трансферу високих технологій. Домінантні економічні позиції корпорацій у розвиненій ринковій економіці уможливають формування потужних виробничо-господарських комплексів, що є основою інноваційного розвитку та модернізації економіки.

Таким чином, інтеграція капіталістичних країн, що отримували підтримку за Планом Маршалла, активно продовжувалася та відбувалася під егідою США. Натомість, країни Центральної та Східної Європи, що потрапили у залежність від СРСР, були змушені відмовитись від американських інвестицій та вибудувувати господарські зв'язки в межах планової економіки.

Втім, очевидним є той факт, що післявоєнний розподіл держав на два табори не призвів до повного розриву економічних зв'язків між країнами з протилежних військово-політичних блоків. Так, статті експорту з СРСР та країн соціалістичного табору були вкрай важливими для економіки країн Західної Європи. Представник Франції у 1952 р. на засіданні консультативної групи CoCom¹ так охарактеризував зовнішньоекономічні зв'язки країни: «Купівля зерна у СРСР означає економію доларових засобів, купівля кріпильного лісу означає вклад у функціонування наших вугільних шахт, що так необхідні для нашої економіки та для нашої оборони. Купівля довговолоконистого азбесту, хрому та рідкісних металів покликана допомогти нашим зусиллям у справі переозброєння» [цит. за: 10]. Отже, експорт сировини та матеріалів з країн соцтабору займав важливе місце для відновлення післявоєнної економіки Франції. Крім того, було відмічено, що фран-

¹ Координаційний комітет з експортного контролю (англ. Coordinating Committee for Multilateral Export Controls, CoCom), – міжнародна організація, створена країнами Заходу в 1949 р. для багатостороннього контролю над експортом до СРСР та інших країн Ради економічної взаємодопомоги. Упродовж Холодної війни КОКОМ складав переліки стратегічних товарів і технологій, що не підлягають експорту до країн Східного блоку.

цузький уряд мав значні кредити у східноєвропейських країнах та розрив торговельних відносин неминуче призведе до втрати французькими громадянами 40 млрд франків або 110 млн доларів [10, с. 167].

Слід зазначити, що в середині ХХ ст. за недопустимість торгової блокади країн Східного блоку виступала не тільки Франція, а й інші європейські держави. Так, яскравим прикладом залежності порівняно малих держав Західної Європи від товарів зі Східної Європи був імпорт вугілля, яким країни Заходу не могли забезпечити себе самостійно. Тим не менш, обмеження на економічні зв'язки з країнами РЕВ, що запроваджувалися західноєвропейськими державами та США, спричинили значне зменшення товарообігу між СРСР та капіталістичними країнами. Торгівля СРСР з капіталістичними країнами відбувалась за необхідності шляхом укладання окремих угод. Міжнародна правова база для розвитку загальноєвропейських економічних зв'язків у цей період практично не розвивалась. Натомість, в умовах ізоляції СРСР від капіталістичних країн поштовх для розвитку отримали економічні відносини та зовнішня торгівля між країнами соціалістичного табору.

Система міжнародних економічних відносин між країнами східного блоку ґрунтувалась на спільності економічного ладу та організації зовнішньої торгівлі на принципах державної монополії. Зовнішня політика СРСР була націлена на формування дружнього в політичному та економічному сенсі оточення в умовах протистояння з капіталістичними країнами. Зовнішня торгівля СРСР з країнами РЕВ та між ними здійснювалась на основі спільного планування товарообігу шляхом координації господарських планів, а також впровадження узгодженої системи цін. Держави-учасниці РЕВ намагалися розвинути міжнародний поділ праці, спеціалізацію та кооперацію виробництва між країнами, розширити науково-технічне співробітництво. Для обслуговування зовнішньоторговельних операцій в межах РЕВ була запроваджена система кредитних та валютно-фінансових відносин з використанням міжнародної валюти – переказного рубля, а також були організовані міжнародні банківські інститути РЕВ – Міжнародний банк економічного співробітництва та Міжнародний інвестиційний банк.

Утім, у квітні 1952 р. була зроблена перша спроба налагодження та розширення зовнішньоекономічних зв'язків СРСР

шляхом проведення масштабного за докладеними зусиллями для його організації та маловідомого у сучасній науковій літературі міжнародного заходу. Для налагодження економічних зв'язків з капіталістичними країнами за ініціативою керівництва СРСР було проведено Міжнародну економічну нараду (МЕН), на якій були присутні делегати 48 країн світу. Зокрема, для участі у МЕН були запрошені представники великих західних корпорацій, у т. ч. із США. Для СРСР однією із цілей проведення такого заходу було налагодження ділових контактів з західними виробниками. Одночасно, представники Заходу були зацікавлені в економічній співпраці з країнами РЕВ та СРСР зокрема. Під час проведення МЕН з боку СРСР було організовано ряд промислових та продуктових виставок.

У результаті проведення МЕН було ухвалено резолюцію, в якій, зокрема, зазначалося: «Теоретично і практично доведено, що існування різних економічних систем не може бути причиною, що перешкоджає розвитку широких економічних відносин. За бажання співробітництва на основі рівноправності та взаємної вигоди воно може бути здійснене в значних масштабах» [цит. за: 10]. Упродовж роботи МЕН було розроблено низку проектів торгових угод між СРСР та країнами Західної Європи, що, втім, так і не були укладені. Однак, дослідження цих проектів торгових контрактів засвідчує зацікавленість СРСР у обладнанні та матеріалах для важкої промисловості, в той час, як країни Західної Європи потребували сировини та продовольства (нафта, руда, зерно).

Слід зазначити, що проект перебудови європейських та світових торгових відносин не було реалізовано, в першу чергу, через радянську антизахідну політику всередині держави, а також через міцні політико-економічні зв'язки європейських країн з США, що унеможливило торговельні відносини з СРСР. Отже, на перший план у зовнішньоекономічній політиці СРСР вийшла торгівля з країнами РЕВ, в той час як товарообіг з капіталістичними країнами зменшився з 45% у 1946 р. до 24% у 1956 р. (рис. 1).

Тим не менш, важливість економічної співпраці з капіталістичними країнами визнавалась у СРСР на найвищому рівні: «Варто підкреслити, – сказав М. Хрущов, – що марксистам-ленінцям не було притаманне уявлення, що загальна криза капіталізму означає повний застій, призупинення виробництва та

технічного прогресу. <...> Тому нам варто стежити за економікою капіталізму, не сприймати спрощено лєнінське гасло про загинання імперіалізму, а лише глибше вивчати все те, що дають нам наука й техніка в країнах капіталізму, для того, аби використувати досягнення світового технічного прогресу в інтересах соціалізму» [19, с. 15]. Очевидно, саме керуючись цим гаслом, у СРСР із запізненням створювались копії технічних виробів, винайдених у технологічно передових країнах Заходу та, пізніше, в Японії.

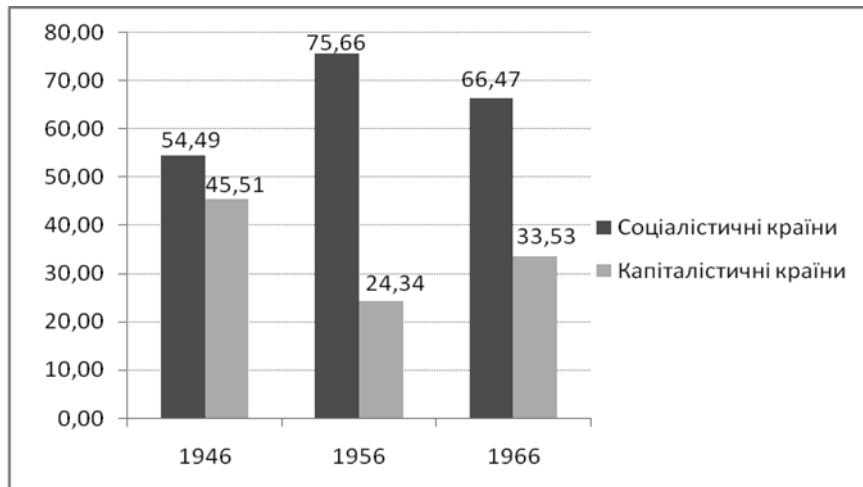

Рис. 1. Оборот зовнішньої торгівлі СРСР за групами країн у 1946–1956 рр., %

Джерело: складено автором на основі даних [4, с. 62–63].

В умовах конкуренції на Заході прогресивні технічні вироби користувались підвищеним попитом, що надавало сигнал виробникам для збільшення виробництва цих товарів. Одночасно, в країнах РЕВ за умови тотального планування господарської діяльності не можливо було адекватно оцінити потреби споживачів. Причому, відставання СРСР у галузі застосування високих технологій для виробництва побутових товарів було обумовлене не тільки нестачею технологічних рішень та матеріальних засобів, а й орієнтацією всієї господарської системи на першочерговий розвиток військово-промислового комплексу та сировинних галузей економіки.

Дослідження вчених засвідчують в цілому низький рівень зовнішньоторговельного обороту в СРСР у післявоєнний період та, що особливо важливо, закріплення відсталої структури торгівлі: «У повоєнні роки, однак, зовнішня торгівля розвивалася досить мляво, навіть незважаючи на створення ... Ради економічної взаємодопомоги – зростання зовнішньоторговельного обороту ледь-ледь випереджало зростання національного доходу. Ще у 1970 р. зовнішньоторговельний оборот становив лише близько 8% відносно національного доходу СРСР, або близько 4% ВВП, якщо обчислювати останній за західною методикою (у США в тому ж році сума експорту та імпорту перевищила 8% ВВП, в Японії склала 18%, у Франції – 26%, в Англії – 32%, у ФРН – 38%)» [21, с. 299]. Таким чином, давалися ознаки економічна ізоляція СРСР від капіталістичних країн та примусовий характер співпраці між країнами РЕВ, що позначилося в тому числі на низьких показниках зовнішньоторговельного обороту.

Можна стверджувати, що низькі обсяги зовнішньої торгівлі СРСР з капіталістичними країнами були обумовлені також і консервацією технологічного укладу в країні. Дослідження зовнішньої торгівлі СРСР засвідчують, що в 1960–1970-х роках у ряді західноєвропейських країн, наприклад у ФРН, особливо були зацікавлені в партнерстві з радянськими підприємствами компанії «старих», традиційних галузей (чорної металургії, газової, хімічної промисловості, суднобудування, деяких секторів загального машинобудування). Позиції цих іноземних компаній в національній та світовій економіці були ослаблені в результаті створення промислових комплексів в «нових» галузях (електронна, аерокосмічна, телекомунікаційна та ін.) [12, с. 268]. Водночас у СРСР надавалася перевага традиційним галузям економіки, продукція яких і була об'єктом міжнародної торгівлі.

Основними торговельними партнерами СРСР були соціалістичні країни. У 1950-і роки на соціалістичні країни припадало близько 75–80% обороту зовнішньої торгівлі СРСР, в т. ч. на країни РЕВ – близько 65% (рис. 2). Велике значення мав експорт з СРСР, що став для соціалістичних країн основним постачальником палива та сировини.

У 1950-і – на початку 1960-х років було розгорнуто широке співробітництво СРСР з Китайською Народною Республікою. Завдяки сприянню СРСР, у той період КНР отримав поштовх до індустріального розвитку. Однак загострення політичних протиріч

між керівництвом країн в другій половині 1960-х років призвело до згортання економічного співробітництва між країнами, що позначилось на обсягах торгівлі. Обороти зовнішньої торгівлі СРСР з КНР за короткий період скоротилися більше ніж у 5 разів [4], що спричинило у 1960-і роки зменшення питомої ваги соціалістичних країн у обороті зовнішньої торгівлі СРСР загалом.

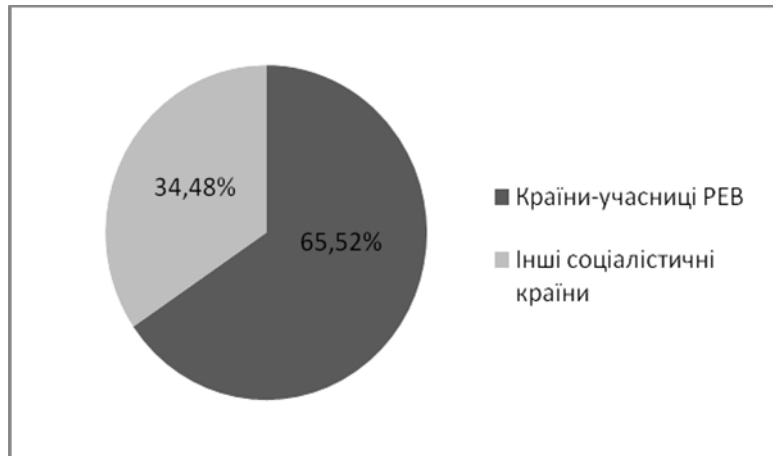

Рис. 2. Частка країн РЕВ у обороті зовнішньої торгівлі СРСР з усіма соціалістичними країнами у 1956 р.

Джерело: складено автором на основі даних [4, с. 62–63].

Стрімке зростання зовнішньої торгівлі СРСР відбулось у 1970-і роки внаслідок проведення політики розрядки міжнародної напруги. За період 1960–1985 рр. товарообіг СРСР з країнами Західної Європи збільшився з 1,7 млрд крб до 30,3 млрд крб. Причому радянський експорт зріс з 0,8 млрд крб до 17,3 млрд [12, с. 268]. Специфічною рисою зовнішньої торгівлі СРСР з капіталістичними країнами був обмін товарами, що були вироблені в різних економічних системах – планового господарства та ринкової економіки. Причому, рівень цін на основні товари радянського експорту визначався відповідно до цінових коливань світового ринку, умови постачання, платежів та інших атрибутів зовнішньоекономічної діяльності відповідали західноєвропейським регламентам [12, с. 266].

Залучення України до процесів економічної інтеграції відбувалось шляхом використання її ресурсного та виробничого потен-

ціалу в складі СРСР. У міжнародному та загальносоюзному поділі праці найбільш важливе значення мали такі галузі промисловості України: машинобудування, чорна металургія, паливна та хімічна промисловість. Ці галузі виробництва мали яскраво виражену експортну орієнтацію. Так, наприклад, підприємства Південно-Західного економічного району були основним експортним постачальником продуктів хімічної промисловості. Підприємства машинобудівної промисловості УРСР забезпечували близько 20% всіх загальносоюзних поставок комплектного устаткування у європейські соціалістичні країни [8, с. 379].

У СРСР декларувався принцип вирішення спільними зусиллями економічних, зокрема і паливно-сировинних, проблем в умовах інтеграції в межах РЕВ. Таким чином, розбудова економік держав РЕВ та забезпечення їх енергетичної стабільності фактично відбувалися за рахунок використання сировини і ресурсів, у тому числі й українських земель. До галузей українського господарства, в яких переважала орієнтація на експорт до країн-членів РЕВ, належали суто сировинні галузі: залізорудна, металургійна та вугільна промисловість УРСР.

Значні обсяги поставок залізної руди з Кривбасу до країн РЕВ забезпечували розвиток металургійної промисловості цих країн. Наявність розгалуженої транспортної інфраструктури на території України сприяла перевезенню експортованої залізної руди залізничним, річковим та морським транспортом. Імпорт криворізьких руд забезпечував країнам-членам РЕВ 2/3 виплавки чавуну [8, с. 383]. Саме у відповідь на зростаючі потреби споживання залізної руди, як всередині країни так і за її межами, відбувалося розширення виробничих потужностей гірничо-збагачувальних комбінатів.

Металургійна промисловість УРСР була великим постачальником до країн РЕВ металургійної продукції – прокату, чавуну і сталі. Фактично, експортована з України продукція низького ступеню обробки доповнювала повний цикл виробництва на металургійних підприємствах інших країн-учасниць РЕВ. Така структура виробництва та експорту товарів з низькою доданою вартістю не могла забезпечувати розвиток економіки України, тим більше, під впливом викликів НТР.

Країни-учасниці РЕВ переважали у зовнішній торгівлі СРСР до середини 1980-х років. Імпорт СРСР з країн РЕВ в основному складали машини та обладнання, а також продовольчі та промис-

лові товари народного споживання. Натомість, у структурі експорту з СРСР продовжували домінувати сировинні товари: «У радянській зовнішній торгівлі із Заходом на машини і обладнання припадає менше 2% експорту, на високотехнологічні товари – всього 0,23%, тоді як в експорті країн, що розвиваються їх частка становить 13%. Зате 80% доходів у конвертованій валюті ми отримуємо саме від експорту сировини, головним чином нафти і газу» [21, с. 304]. Таким чином, залучення СРСР до міжнародного поділу праці відбувалось на основі посилення та закріплення відсталості та по суті колоніальної структури торгівлі із сировинною спеціалізацією.

Слід зазначити, що бізнес-кола західних країн, зокрема США, усвідомлювали та використовували факт нестачі в СРСР високих технологій, конкурентоспроможних товарів кінцевого виробництва та валюти, свідчення чого залишились у журналі *Fortune* тих часів: «...Необхідно дозволити Радянському Союзу отримати якомога більше твердої валюти, оскільки у підсумку ця валюта буде використана для придбання обладнання і технологій на Заході, за допомогою цього обладнання буде видобуватися сировина, що також прийде на Захід» [5, с. 402]. Таким чином, СРСР фактично став джерелом постачання сировини для західних країн та сам неспроможний був відповісти на виклики НТР шляхом створення нових технологій та виробництва високотехнологічного обладнання.

Посилення міжнародного співробітництва та поглиблення міжнародної спеціалізації та кооперації в межах РЕВ все ж таки не змогли запобігти появі негативних проявів у економічній діяльності країн-учасниць РЕВ. В умовах жорсткого планування розвитку кооперації та торгівлі примусовим чином створювався ринок збуту для виробників і, в той же час, відсутність конкуренції не стимулювала до покращення якісних характеристик товарів та розширення асортименту продукції, що випускалася. Відсутність конкурентних відносин між виробниками та відсутність боротьби за споживача, зокрема, сприяла консервації технологічного рівня виробництва продукції, що поставлялася країнами РЕВ. Відставання країн соцтабору у масштабах та ступені впровадження досягнень НТР з часом посилювалось все більше, що, в решті-решт, призвело до припинення діяльності РЕВ.

Економічна система капіталістичних країн виявилась більш життєздатною та ефективною порівняно з командно-

адміністративною економікою. Конкуренція різних систем господарювання в ХХ ст. обумовила виживання найбільш ефективної системи, що відповідала викликам науково-технічної революції та все більшій інтернаціоналізації господарської діяльності в умовах посилення конкурентної боротьби.

Висновки. Таким чином, встановлено, що науково-технічна революція стала стимулом міжнародної економічної інтеграції і фактично рушійною силою розвитку національних економік, забезпечуючи економічне зростання та покращення рівня і умов життя. На основі компаративного аналізу процесів економічної інтеграції в різних економічних системах визначені основні характеристики зовнішньоекономічної політики СРСР в умовах НТР у другій половині ХХ ст., а також встановлені особливості залучення вітчизняного господарства до міжнародного поділу праці. Основною характеристикою включення СРСР до міжнародного поділу праці було переважання зовнішньої торгівлі з країнами соцтабору, а також наявність і посилення у 1970-х роках торговельних зв'язків з капіталістичними країнами. Зовнішньоекономічна політика СРСР виявилась неспроможною відповісти на зміни зовнішнього середовища під впливом НТР шляхом поглиблення спеціалізації виробництва та кооперації в межах РЕВ за умов відсутності конкурентного середовища. В результаті відбулось закріплення відсталості структури міжнародної торгівлі СРСР з переважанням експорту енергоносіїв та сировинних матеріалів, а також відставання від капіталістичних країн у сфері застосування високих технологій для виробництва побутових товарів.

1. Арриги Дж. Долгий двадцатый век: деньги, власть и истоки нашего времени / пер. с англ. А. Смирнова, Н. Эдельмана. Москва: «Территория будущего», 2006. 472 с.
2. Білорус О.Г. Інтровертний геоекономічний розворот США та його потенціальні глобальні наслідки. *Економіка України*. 2017. № 5–6. С. 67–77.
3. Білорус О.Г. Економічна система глобалізму: монографія. Київ: КНЕУ, 2003. 360 с.
4. Внешняя торговля СССР. Статистический сборник. 1918–1966. Москва: Международные отношения, 1967. 245 с.
5. Геллер М.Я. Российские заметки 1969–1979. Москва: МИК, 1999. 568 с.
6. Дейвис Н. Европа: История / пер. з англ. П. Тарашук, О. Коваленко. Київ: Основи, 2000. 1464 с.

7. Єрохін С.А. Структурна трансформація національної економіки (теоретико-методологічний аспект): монографія. Київ: «Світ знань», 2002. 528 с.
8. Історія народного господарства Української РСР. Т. 3, кн. 2. Соціалістична економіка в 60–80-ті роки / Т.І. Дерев'янкін (відп. ред.). Київ: Наукова думка, 1987. 439 с.
9. Кун Т. Структура наукових революцій: пер. с англ. / Сост. В.Ю. Кузнецов. Москва: ООО «Издательство АСТ», 2003. 605 с.
10. Липкин М.А. Советский союз и интеграционные процессы в Европе: середина 1940-х – конец 1960-х годов. Москва: Русский фонд содействия образованию и науки, 2016. 560 с.
11. Лист Ф. Фридрих Лист. Национальная система политической экономии. Граф С.Ю. Витте. По поводу национализма. Национальная экономия и Фридрих Лист. Д.И. Менделеев. Толковый тариф, или исследование о развитии промышленности России в связи с её общим таможенным тарифом 1891 года. Москва: «Европа», 2005. 382 с.
12. Малькевич В.Л., Митрофанов И.Л., Иванов А.С. Внешняя торговля СССР при Н.С. Патоличеве (1958–1985). Москва: О-во сохранения лит. наследия, 2010. 416 с.
13. Небрат В.В. Історичний вимір трендів зовнішньоекономічної політики. *Економіка України*. 2017. № 5–6. С. 151–169.
14. Политическая экономия современного монополистического капитализма. В 2-х т. Т. 2. Отв. ред. Н.Н. Иноземцев. Москва: «Мысль», 1970. 413 с.
15. Сиденко В.Р. Глобализация – европейская интеграция – экономическое развитие: украинская модель. В 2-х т. Т. 2: Европейская интеграция и экономическое развитие / НАН Украины; Ин-т экон. и прогнозир. Киев: 2011. 448 с.
16. Сіденко В.Р. Глобальні структурні трансформації та тренди економіки України. Частина перша. Ключові тренди структурних змін у світовій економіці та в Україні. *Економіка і прогнозування*. 2018. № 1. С. 37–57.
17. Філіпенко А.С. Міжнародна економічна інтеграція: сучасний теоретичний дискурс. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2016. Вип. 23(3). С. 54–61.
18. Філіпенко А.С. Економічний розвиток сучасної цивілізації: навч. посіб. 3-є вид. Київ: Знання України, 2006. 316 с.
19. XX съезд КПСС. 14–25 февраля 1956 года. Стенографический отчет. Т. 1. Москва: Госполитиздат, 1956. 640 с.
20. Шимаи М. Роль и влияние транснациональных корпораций в глобальных сдвигах в конце XX столетия. *Проблемы теории и*

- практики управления*. 1999. № 3. URL: http://vasilieva.narod.ru/5_3_99.htm (дата звернення: 7.10.2019).
21. Шмелёв Н., Попов В. На переломе: экономическая перестройка в СССР. Москва: Изд-во АПН, 1989. 400 с.
 22. Balassa, B. (1961). The theory of economic integration. Homewood, Illinois: Richard D. Irwin.
 23. Viner, J. (1950). The Customs Union Issue. New York: Carnegie Endowment.

References

1. Arrighi, G. (2006). The Long Twentieth Century: Money, Power and the Origins of Our Times. Moscow: Teritoria buduschego [in Russian].
2. Bilorus, O.G. (2017). The U.S. The introverted geo-economic turn of the United States and its potential global implications. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 5-6, 67-77 [in Ukrainian].
3. Bilorus, O.G. (2003). Economic system of globalism. Kyiv: KNEU [in Ukrainian].
4. Foreign trade of the USSR. (1967). Statistical Digest. 1918-1966. Moscow: Mezhdunarodnie otnoshenia [in Russian].
5. Geller, M.Y. (1999). Russian notes 1969-1979. Moscow: MIK. [in Russian].
6. Davies, N. (2000). Europe: a history. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
7. Erohin, S.A. (2002). Structural transformation of the national economy (theoretical and methodological aspect). Kyiv: Svit znan [in Ukrainian].
8. History of the national economy of the Ukrainian SSR. (1987). In: Derevyankin, T.I. (Ed.). The socialist economy in the 60-80's. Vol. 3, Book 2. Kyiv: Naukova Dumka [in Ukrainian].
9. Kuhn, T. (2003). The Structure of Scientific Revolutions. Moscow: AST [in Russian].
10. Lipkin, M.A. (2016). The Soviet Union and integration processes in Europe: mid-1940s – end of the 1960s. Moscow: Russkiy fond sodeystvia obrazovaniu i nauki [in Russian].
11. List, F. (2005). Friedrich Liszt. National system of political economy. Count S.U. Witte. Regarding nationalism. National Economy and Friedrich List. DI. Mendeleev. An explanatory tariff or a study on the development of industry in Russia in connection with its general customs tariff of 1891. Moscow: Evropa [in Russian].

12. Malkevich, V.L., Mitrofanov I.L., Ivanov A.S. (2010). Foreign trade of the USSR under N.S. Patolichev (1958-1985). Moscow: Ob-vo sohranenia lit. nasledia [in Russian].
13. Nebrat, V.V. (2017). Historical dimension of trends in foreign economic policy. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 5-6, 151-169 [in Ukrainian].
14. The political economy of modern monopoly capitalism. (1970). In: Inozemcev, N.N. (Ed.). Vol. 2. Moscow: Misl [in Russian].
15. Sidenko, V.R. (2008). Globalization – European Integration – Economic Development: Ukrainian Model. Vol. 2. Kyiv: NAN Ukrainy [in Russian].
16. Sidenko, V.R. (2018). Global structural transformations and trends in Ukrainian economy. Part 1. Key Trends in Structural Economic Changes in the World and Ukraine. *Ekonomika i prognozuvanna – Economics and forecasting*, 1, 37-57. doi: <https://doi.org/10.15407/eip2018.01.037> [in Ukrainian].
17. Filipenko, A.S. (2016). International economic integration: the modern theoretical discourse. *Naukoviy visnyk dyplomatychnoi akademii Ukrainy – Scientific Bulletin of the Diplomatic Academy of Ukraine*, 23(3), 54-61 [in Ukrainian].
18. Filipenko, A.S. (2006). Economic development of modern civilization. Kyiv: Zhanna Ukrainy [in Ukrainian].
19. XXth Congress of the CPSU. February 14-25, 1956. Verbatim report. Vol. 1. Moscow: Gospolitizdat [in Russian].
20. Shimai, M. (1999). The role and influence of transnational corporations in global shifts at the end of the XXth century. *Problemy teorii i praktiki upravlenia – Problems of management theory and practice*, 3. Retrieved from http://vasilievaa.narod.ru/5_3_99.htm [in Russian].
21. Shmelyov, N., Popov, V. (1989). At the turn: economic restructuring in the USSR. Moscow: APN [in Russian].
22. Balassa, B. (1961). The theory of economic integration. Homewood, Illinois: Richard D. Irwin.
23. Viner, J. (1950). The Customs Union Issue. New York: Carnegie Endowment.

Стаття надійшла до редакції 10 вересня 2019 р.